

УДК 347.65

О.Є. КУХАРЄВ, канд. юрид. наук, доц.,
Харківський національний університет внутрішніх справ

МІСЦЕ ДОГОВОРУ ПРО ЗМІНУ ЧЕРГОВОСТІ ОДЕРЖАННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ

Ключові слова: *спадкування, спадкоємці, черговість спадкування, договір, зміна черговості спадкування*

За загальним правилом, встановленим ст.1258 Цивільного кодексу України (далі за текстом – ЦК України), право на спадкування за законом спадкоємці одержують по чергово: кожна наступна черга спадкоємців закликається до спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття. У ст.ст.1261–1265 ЦК здійснюється поділ спадкоємців за законом на п'ять черг з урахуванням таких чинників як спорідненість, шлюбні відносини та сімейні зв'язки. Однак *черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців*, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині (ч.1 ст.1259 ЦК України).

При спадкуванні за законом законодавець розподіляє спадщину між спадкоємцями, намагаючись передбачити волю спадкодавця, і, враховуючи вірогідність його близьких відносин саме з найближчими родичами чи членами сім'ї, будує загальну абстрактну модель черговості без врахування особливостей стосунків, які можуть скластися в конкретній

сім'ї. Саме цією обставиною зумовлена поява в ЦК України норми, яка надає спадкоємцям за законом право розподілити спадщину по іншому, ніж це передбачено в законодавстві. Примітно, що можливість укладення різноманітних договорів у сфері спадкування пов'язана передусім із розширенням диспозитивних засад регулювання цивільних правовідносин та вперше набула регламентації в чинному ЦК. Законодавство радянської доби обмежувало вчинення правочинів у спадкових правовідносинах складенням заповіту, прийняттям спадщини та відмовою від її прийняття і взагалі не визначала можливості укладення договору у цих відносинах.

На жаль, нормативне регулювання договору про зміну черговості одержання права на спадкування обмежується лише змістом ч.1 ст.1259 ЦК України. У п.229 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [1] (втратила чинність) містилося правило, за яким зміна черговості одержання спадкоємцями за законом права на спадкування обмежувалася строком від дня відкриття спадщини *до видачі свідоцтва про право на спадщину*. Нові Правила вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [2] містять лише норму про те, що досліджуваний договір укладається після відкриття спадщини (п.4.7 гл.10 розд.ІІ). Аналогічне за змістом положення розміщене і в п.1.2 розд.1 частини ІІІ Методичних рекомендацій щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя [3].

Настільки незадовільна регламентація абсолютно нової правової конструкції навряд чи може бути обґрунтована, адже детальне та покрокове законодавче регулювання даного питання може звести до мінімуму можливість зловживань договірною свободою в процесі зміни черговості одержання права на спадкування, а також сприятиме єдності правозастосовної практики шляхом усунення прогалин у

законодавчому регулюванні відповідних відносин.

В юридичній літературі договору про зміну черговості одержання права на спадкування надається переважно загальна характеристика. Зокрема, І.П. Орлов доходить висновку, що названий договір є нетиповим, адже знаходиться за межами існуючих договірних типів. Його предметом є закликання до спадкування спадкоємця наступної черги, який за загальним правилом черговості не має права на спадкування [4, с.9]. З.В. Ромовська вказує на те, що юридичний ефект договору про зміну черговості спадкування полягає у: 1) наданні права на спадкування тому, до кого не дійшла черга; 2) добровільному зменшенні частки у спадщині сторони за договором. Право на спадкування, яке особа одержала за таким договором, є її особистим, персональним майновим правом, яке вона не може передати комусь іншому, зокрема, шляхом відмови від спадщини на його користь [5, с.184]. Л. Баранова у статті, присвяченій охороні прав спадкоємців шляхом зміни черговості одержання права на спадкування, більше уваги приділяє саме примусовому (судовому) порядку закликання до спадкування спадкоємців за законом. Справедливою уявляється висловлена в роботі позиція, що словосполучення «зміна черговості», яке використовується у ст.1259 ЦК, не досить точно відображає процес, урегульований нею. Термін «зміна» означає певну заміну чогось на щось, перемену чогось. При буквальному тлумаченні зміст цього терміна можна було б представити як закликання до спадкування спадкоємців третьої черги замість спадкоємців першої. Однак законодавець не передбачає ніякої рокировки спадкоємців. У ст.1259 ЦК по суті йдеться про «підтягування» спадкоємців більш віддалених черг до тієї черги, представники якої закликаються до спадкування [6, с.138–144].

Окремо слід вказати на спеціальну статтю Ю.О. Заїки «Реалізація принципу справедливості при зміні черговості спадкоємців за за-

коном», в якій надається загальна характеристика відповідного договору, визначається суб'єктний склад та часові межі його укладення. Автор наголошує на можливості зміни черговості одержання права на спадкування шляхом подання заяви з нотаріально засвідченим підписом про це лише одним спадкоємцем за законом, оскільки це буде погоджуватися із таким принципом цивільного права як розумність, справедливість і добросовісність [7, с.38–44].

При цьому відкритим в цивілістиці залишається питання стосовно видової належності досліджуваного договору. А тому метою даної статті є з'ясування місця договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів.

Систематизація договорів у цивільному праві має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення, тому що визначення договорів в якості єдиної системи дозволяє розглядати їх не як розрізнену масу окремих, не пов'язаних між собою видів договорів, а як визначену їх сукупність, якій притаманна внутрішня цілісна структура, сукупність, в основі якої лежать єдність та взаємозв'язок між окремими договорами. Категорія «система» цивільно-правових договорів більшістю вчених розглядається як аналогічна їх класифікації.

Існуючу систему цивільно-правових договорів найадекватніше відображає їх класифікація за направленістю правової мети. Так, залежно від юридичної спрямованості на певний результат у цивілістичній літературі виділяють чотири типи договорів: 1) договори, спрямовані на передання майна у власність (або і в інше речове право); 2) договори, спрямовані на передання майна у користування; 3) договори, спрямовані на виконання робіт; 4) договори, спрямовані на надання послуг [8, с.180–181]. Наведена чотиричленна класифікація є найпоширенішою, хоча окремі автори виділяють шість [9, с.640–641] і навіть дев'ять [10, с.219] типів договорів. Типи договорів у свою чергу поділяються на види і підвиди [11, с.64]. Такий поділ договорів на

типи, види і підвиди дозволяє не лише на теоретичному рівні систематизувати їх і визначити місце кожного з договорів у цій системі з урахуванням їх спільних рис і особливих ознак, але й виходячи з цих характеристик вибудувати струнку систему договорів на законодавчому рівні та закріпити в законодавстві загальне (спільне) і особливе у правовому регулюванні певних груп договорів. Із кодифікацією цивільного законодавства, що викликала появу нових договорів, їх класифікація доповнилася, зокрема, поділом договорів на поіменовані та не поіменовані, попередні і основні, основні і додаткові (акцесорні), підприємницькі і договори споживання, взаємоузгоджені і договори приєднання, вільні і обов'язкові тощо [12, с.50–51].

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування хоча і названий в ЦК України, однак практично позбавлений правової регламентації, що дозволяє віднести його до так званих не поіменованих договорів. Особливістю цього договору є *локальний характер*, адже можливість його укладення обмежується лише відносинами спадкування за законом. У разі ж спадкування за заповітом, закликаються до спадкування спадкоємці, визначені волею заповідача та не підлягають застосуванню норми щодо черговості спадкоємців за законом.

Зміна черговості одержання спадкоємцями за законом права на спадкування шляхом укладення відповідного договору провадиться після відкриття спадщини, але до видачі свідоцтва про право на спадщину. Після видачі такого свідоцтва спадкові відносини трансформуються у відносини власності, а відтак мова буде йти вже не про закликання до спадкування спадкоємця наступної черги, а про відчуження майна (його частини), отриманого у власність у порядку спадкування. Це, в свою чергу, дозволяє вказати на *строковий характер* такого договору.

Хоча з цього питання висловлюється й інша позиція. Зокрема, Ю.О. Заїка доходить висновку, що немає законодавчих перешкод для

укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування і після спливу шестимісячного строку, встановленого для прийняття спадщини. Учений обґрунтовує свою точку зору можливістю застосування в цих відносинах за аналогією ст.1272 ЦК «Наслідки пропущення строку для прийняття спадщини». Якщо після закінчення зазначеного строку спадкоємці за законом у межах розумного строку виявляють бажання змінити черговість спадкування, перешкод для укладення договору про зміну черговості одержання права на спадкування не повинно існувати [7, с.40].

Слід підкреслити, що закликання до спадкування на підставі укладеного між спадкоємцями договору *не є окремим видом спадкування*. Статтею 1217 ЦК України передбачено, що спадкування здійснюється за заповітом або за законом. Враховуючи ту обставину, що змінити черговість можливо лише між спадкоємцями за законом, такі правовідносини існують в межах спадкування за законом, а відтак – є особливим порядком закликання до спадкування за відсутності заповіту. Такий порядок закликання до спадкування є виключенням із загального правила черговості прийняття спадщини спадкоємцями за законом (ст.1258 ЦК України).

За договором, який укладається в даному випадку, передається не саме право спадкувати, оскільки тоді мова буде йти про відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи, що за правовою природою є одностороннім правочином, а фактично надається можливість прийняти спадщину особою, яка не має право спадкувати у зв'язку з наявністю родичів спадкодавця ближчого ступеню спорідненості. При цьому закон не визначає меж «підтягування», тобто договір може бути укладений спадкоємцем першої черги як із спадкоємцями другої черги, так і з спадкоємцями п'ятої черги. Основна вимога, що пред'являється при цьому – сторони мають бути визначені хоча б в одній із п'яти черг спадкоємців за законом.

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування укладається з метою закликання до спадкування спадкоємця наступної черги, який за загальним правилом черговості не має права на спадкування. Такий договір жодним чином не пов'язаний з наданням послуг, з виконанням робіт, однак, і до групи цивільно-правових договорів, спрямованих на передачу майна у власність, без істотних застережень його також важко віднести. В межах договору про зміну черговості одержання права на спадкування здійснюється не передача майна, а опосередкована можливість набутти майнові права та обов'язки (частину спадщини) як єдиного цілого. Очевидно, що поряд із правами на речі до складу спадщини можуть входити й борги спадкодавця, які мають задовольнятися спадкоємцями в межах вартості майна, одержаного у спадщину відповідно до ч.1 ст.1282 ЦК України. Відтак, за договором про зміну черговості одержання права на спадкування спадкоємці ближчої черги передають правомочність на прийняття спадщини іншим спадкоємцям подальших черг, які за загальним правилом не повинні закликатися до спадкування. Тобто, об'єктом передачі в такому випадку виступає право на реалізацію спадкового права, що не тотожне поняттю «майна». Додамо до цього, що за досліджуваним договором *опосередковано передається можливість набутти майнові права та обов'язки не сторони за договором, а особи, яка на момент вчинення правочину померла, тобто спадкодавця*. Все це, безумовно, впливає на правову природу договору про зміну черговості одержання права на спадкування.

Головна вимога, що ставиться законом до змісту договору про зміну черговості одержання права на спадкування – він не повинен порушувати прав спадкоємців, які не беруть у ньому участі, а також спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. В даному випадку йдеться передусім про недопустимість зменшення розміру спадкових часток вказаних осіб.

При цьому зміст такого договору може містити й елементи інших договорів. Так, спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них (ст.1267 ЦК України). Отже спадкоємці вправі умовами одного договору змінити черговість спадкування та розміри спадкових часток. Такий договір не суперечить загальним вимогам цивільного законодавства щодо форми і змісту договорів, а можливість його укладення забезпечена положенням ч.2 ст.628 ЦК України, відповідно до якої сторони мають право укласти договір, в якому містяться елементи різних договорів. До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлене договором або не впливає із суті змішаного договору. На підставі аналізу змісту ч.2 ст.628 ЦК України можна дійти висновку, що на змішаний договір поширюється дія окремих обмежень, встановлених актами цивільного законодавства щодо договорів, елементи яких містяться у ньому, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті змішаного договору [13, с.210].

За таких обставин, договір про зміну черговості одержання права на спадкування не охоплюється визначеною вище класифікацією цивільно-правових договорів, в основу якої покладений критерій направленості правової мети. Уявляється справедливим на рівні з вже існуючими, виділення нової групи договорів, які укладаються у сфері спадкування. До цієї групи можна віднести наступні договори:

- про зміну черговості одержання права на спадкування (ч.1 ст.1259 ЦК України);
- про зміну розміру частки у спадщині (ч.2, 3 ст.1267 ЦК України);

– про поділ спадщини (ч.2 ст.1278 ЦК України);

– про виконання заповіту: договір про виконання заповіту, укладений між заповідачем та виконавцем заповіту (ч.1 ст.1286 ЦК України) та договір про виконання заповіту, укладений між спадкоємцями та виконавцем заповіту (ч.2 ст.1287 ЦК України).

Особливість визначеної вище групи договорів полягає, перш за все, у сфері застосування та специфічній меті. Щодо сфери застосування можна відзначити, що такі договори укладаються у спадкових правовідносинах і, як правило, обмежені часом при укладенні та виконанні шестимісячним строком, встановленим для прийняття спадщини. За юридичною спрямованістю договори, які укладаються у сфері спадкування, направлені на реалізацію спадкових прав.

Таким чином, можна зробити ряд *висновків*, основні з яких зводяться до наступного. Договір про зміну черговості одержання права на спадкування не охоплюється класифікацією цивільно-правових договорів, в основу якої покладений критерій направленості правової мети. Пропонується на рівні з вже існуючими, виділення нової групи договорів, що укладаються у сфері спадкування. Такі договори мають строковий характер та направлені на реалізацію спадкових прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України / затв. наказом Міністерства юстиції України : від 03.03.2004 р., № 20/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0283-04>.

2. Правила вчинення нотаріальних дій нотаріусами України / затв. наказом Міністерства юстиції України : від 22.02.2012 р., № 296/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>.

3. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям за-

ходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтва про право на спадщину та свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя / схвалено рішенням Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України : від 29.01.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09>.

4. Орлов І. П. Правочини в сфері спадкового права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. П. Орлов. – Х., 2013. – 20 с.

5. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник / З. В. Ромовська. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 264 с.

6. Баранова Л. Охорона прав спадкоємців шляхом зміни черговості спадкування за законом / Л. Баранова // Вісник Академії правових наук. – 2010. – № 4. – С. 138–144.

7. Заїка Ю. О. Реалізація принципу справедливості при зміні черговості спадкоємців за законом / Ю. О. Заїка // Юридична наука. – 2011. – № 2. – С. 38–44.

8. Гражданское право: В 4 т. Том 3: Обязательственное право: учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению 521400 «Юриспруденция» и по специальности 021100 «Юриспруденция» / [Витрянский В. В. и др.] ; отв. ред. Е. А. Суханов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 800 с.

9. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт, та ін. ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Кн. 1. – 736 с.

10. Бєрвєно С. М. Проблеми договірної права України: Монографія / С. М. Бєрвєно. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.

11. Романец Ю. В. Система договорів в гражданском праве России / Ю. В. Романец. – М. : Юрист, 2001. – 496 с.

12. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення) : навч. посіб. / Т. В. Боднар. – К. : Юстініан, 2007. – 280 с.

13. Цюкало Ю. В. Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект / Ю. В. Цюкало // Часопис Київськ. ун-ту права. – 2013. – № 1. – С. 209–212.

Кухарев О. Є. Місце договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів / О. Є. Кухарев // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 304–309 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_53.pdf

Аналізується місце договору про зміну черговості одержання права на спадкування в системі цивільно-правових договорів. Відзначається, що такий договір не охоплюється прийнятою в цивілістиці класифікацією цивільно-правових договорів, в основу якої покладений критерій направленості правової мети. Доводиться необхідність виділення нової групи договорів, що укладаються у сфері спадкування.

Кухарев А.Е. Место договора об изменении очередности получения права на наследование в системе гражданско-правовых договоров

Анализируется место договора об изменении очередности получения права на наследование в системе гражданско-правовых договоров. Отмечается, что такой договор не охватывается принятой в цивилистике классификацией гражданско-правовых договоров на основании направленности правовой цели. Доказывается необходимость выделения новой группы договоров, которые заключаются в сфере наследования.

Kukharyev O.Y. The Place of the Agreement on Changing the Order of Obtaining the Succession in the System of Civil Law Contracts

The place of the agreement on changing the order of obtaining the succession in the system of civil law contracts analyzes. It is noted that such a contract is not covered by the classification of civil contracts accepted in civil law, those based on the criterion of orientation of the legal purpose. The author proves the necessity of defining of the new group of agreements in field of succession.